

بررسی تحولات علم کتابداری در شیعه:

ضرورت بحث، تاریخچه مختصر و نقش آن در بومی سازی علوم انسانی اسلامی

طرح تحولات تاریخ علم کتابداری در شیعه

زمان ارائه: چهارم خرداد ۱۳۹۵، دانشگاه قم

ارائه کننده: عبدالحسین طالعی عضو هیئت علمی دانشگاه قم، گروه علم اطلاعات و دانش شناسی

ناقدان:

۱. حجة الاسلام و المسلمین رضا مختاری، کتابشناس، مؤسس و مدیر مؤسسه کتابشناسی شیعه، قم

۲. حجة الاسلام و المسلمین ابوالفضل حافظیان بابلی، کتابشناس و نسخه شناس کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی،

سردبیر مجله «میراث شهاب»

ضرورت:

بومی سازی علوم انسانی بایسته ای است که تمام دلسوزان فرهنگی به آن پی برده و تذکر داده اند. در عین حال، تحقق این ضرورت، به طی مراحل و مقدمات لازم نیاز دارد که امید است این گفتار، گامی مفید در این راه باشد.

بیان مسئله:

تاریخ شیعه، از نخستین روزهای صدر اسلام که تن به منع تدوین و نگارش حدیث نداد، با فرهنگ مکتوب گره خورد و در طول کمتر از سه قرن حضور معصومان، نزدیک به چهارصد کتاب (به نام اصل) نوشته شد. سده های چهارم تا ششم به تدوین کتابهای منظم و موبّ گذشت که کتب اربعه یادگار آن زمان است. علاوه بر آن، کتابهای فهرستی از آن زمان برای ما باقی ماند.

دوره دیگری در این زمینه در سده های یازدهم و دوازدهم پیش آمد که شناسایی نسخه های خطی و تصحیح و مقابله و ترویج آنها بود، ولی نقطه عطف کارهای کتابشناسی به سده چهاردهم بر می گردد، که چندین کتاب مرجع و تربیت نیروهای ارزنده و اثرگذار با کارهایی ماندگار به نسل حاضر سپردند تا به کمک ابزارهای ارتباطی جدید، کارهای پیشینیان را روزآمد کنند.

در هر یک از این مراحل، دانشورانی چند و آثاری عدیده باید شناسایی و تحلیل و بررسی شود که این طرح، فهرستواره ای از این عنوانها را ارائه می کند.

چالش ها:

معمولاً رشته کتابداری - که اخیراً رشته «علم اطلاعات و دانش شناسی» نامیده شده - در مقطع کارشناسی و ارشد با درسی آغاز می شود که در آن تاریخچه علم کتابداری و کتابشناسی مطرح می شود. از آنجا که بیشتر متون درسی غربی است، بیشتر محتوای این کتابها به تاریخ کتابخانه های غربی می پردازد و کمتر به شرق می نگرند، خصوصاً به مسلمانان. در میان مباحثی که به مسلمانان اختصاص دارد، سهم شیعه بسیار اندک و نزدیک به صفر است.

کار به آنجا می کشد که دانش آموخته این رشته، اگر به آموخته های دانشگاهی اکتفا کند، هرگز با منابع کتابشناسی شیعی و تاریخ صدها ساله آن آشنا نمی شود.

در این میان، چند عامل دیگر به این گسست فرهنگی کمک می کند، از جمله اینکه: برخی از منابع مربوطه به زبان عربی هستند، برخی از این منابع خطی هستند، و مهمتر اینکه راه این گونه پژوهش ها ناهموار است، نه همچون پژوهش هایی که با یک کلیک بتوان مطالب را یافت و با یک نرم افزار، یافته ها را تدوین کرد! نکته دیگر اینکه این موضوع جنبه میان رشته ای دارد: پایی در تاریخ و تراجم علمای شیعه دارد و پایی در حدیث و تاریخ حدیث؛ بعلاوه آشنایی مختصری با علوم اسلامی برای این تحقیق ضروری است. هر یک از این عوامل کافی است که این راه ناهموار، همچنان ناپیموده بماند و این مباحث، ناکاویده.

مشکل دیگری در این راه هست که از آن به عنوان مشکل «ترجمه گرایی» یاد می شود. محققان ما غالباً، معمولاً اهل ترجمه اند. از روی دست دیگران می نویسند و به زبان دیگران می خوانند. حال ببینیم آن "دیگران" - یعنی که: پژوهشگران اروپایی - تا چه اندازه با معارف تشیع آشنایند. در اینجا فقط چند نمونه ذکر می کنم.

۱. دکتر عبدالجواد فلاطوری، محقق فقید ایرانی و صاحب نظر در علوم اسلامی قدیم و جدید، که "بخش تحقیقات عقاید و علوم شیعی" را در دانشگاه کلن آلمان بررسی می کرد، در مقاله "تحقیق عقاید و علوم شیعی" می نویسد: «اگر محض امتحان، تمام کتب و مقالاتی را که در ۲۵ ساله اخیر به زبان های مختلف غربی درباره اسلام و ممالک اسلامی منتشر شده را از نظر بگذرانیم و شماره کنیم... به سادگی به این نکته برمی خوریم که از بین هر چند نوشته ای که درباره اسلام دیده می شود، فقط دو عدد به غیر اهل سنت و جماعت مربوط است. و از این مقدار اندک نیز تازه، از بین هر هفت نوشته، یک کتاب یا یک مقاله به شیعه اثناعشری اختصاص یافته، یعنی تقریباً از هر ۳۵۰ کتاب و مقاله، یک عدد به شیعه دوازده امامی ارتباط دارد...»

۲. برت. گ. فراگنر در مقاله "ایران شناسی در کشورهای آلمانی زبان" تحت عنوان "دین و مذهب" می نویسد: «اکثر متخصصان اسلام شناس آلمان، هنوز برای مطالعه درباره تشیع اثنی عشری، منزلت درخوری قائل نیستند...»

۳. دکتر مهدی محقق، در ضمن گزارشی از مؤسسه بین المللی تفکر و تمدن اسلامی در مالزی می نویسد: «در سال گذشته که برنامه مؤسسه در کمیسیونی با عضویت این جانب تدوین شد، مطالب بسیاری از فقه و اصول و کلام و تفسیر شیعه و دانشمندان ایرانی و شیعی در برنامه گنجانیده شده بود. و من قول داده بودم که استاد واجد شرایط برای تدریس آن موضوعات به آنان معرفی کنم. ولی متأسفانه هر چه بیشتر جستیم، کمتر یافتیم. و این موجب اندوه است که حوزه ها و دانشگاه ها و مؤسسات آموزش عالی ما، نمی توانند حتی عده معدودی را پرورش دهند که قادر باشند میراث علمی و معنوی این مرز و بوم را بیرون از دروازه های این کشور، معرفی و منتشر کنند.

۴. دکتر احمد مهدوی دامغانی در مصاحبه خود، از تدریس عقاید و علوم شیعی در دانشگاه های نیویورک می گوید، و جهل مرکبی که در این وادی بر آن دانشگاه حاکم است.

۵. در مقاله‌ای که در حدود سال ۱۳۵۰ نوشته شده، خطاهای روش شناسانه و منبع شناسانه خاورشناسان در دائرة-المعارف اسلامی Encyclopedia Of Islam در مورد شیعه را تذکر داده است، اشتباهاتی که قاعدتاً در ترجمه-های ترکی، اردو، عربی و فارسی این کتاب، کلا یا بخشی از آن‌ها راه یافته است.

تفصیل مطلب

تاریخ تحولات کتابداری در شیعه، از قرن اول هجری، یعنی از اولین روزهای بعثت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که آغاز تشیع است، تا قرن حاضر ادامه می‌یابد. رئوس کلی این طرح در اینجا می‌آید، با توضیح این مطلب که ذیل برخی از عناوین آن مثل بحث منع تدوین حدیث در زمان خلفا، اصول چهارصدگانه، کتاب سلیم بن قیس، ابن ندیم و کتاب "الفهرست"، سید ابن طاووس، علامه مجلسی، شیخ عبدالله بحرانی، شیخ آقا بزرگ تهرانی، تحت این عنوان‌ها و مشابه آنها، هر کدام ده‌ها صفحه مطلب - تاکنون - تهیه شده، و هنوز نیافتده‌ها ده‌ها برابر یافته‌هاست. نکته قابل توجه اینکه این عناوین تاکنون نه تنها در دانشگاه که در حوزه نیز بدین صورت مورد بررسی قرار نگرفته است.

و اینک بعضی از رئوس و عناوین کلی بحث:

۱. نزول قرآن، به عنوان معجزه باقیه رسول خدا (صلی الله و آله)، و نقش آن در تبدیل فرهنگ شفاهی اعراب جاهلی به فرهنگ کتبی مسلمانان پیشرو. تشویق به کتابت مصحف، و خواندن آن.
۲. احادیث نبوی و تشویق رسول خدا به نوشتن و نشر حدیث و علوم تحریف آن.
۳. منع حاکمان وقت از نوشتن و نشر حدیث پس از پیامبر، و تلاش پیگیر ائمه اطهار (علیهم السلام) و اصحابشان در مبارزه با این منع حکومتی. در همین فصل، از کتبی یاد می‌شود که در آن زمان‌ها تدوین شد، و امروز فقط نام و آثار پراکنده‌ای از آن موجود است، و نیز آثاری که اصل آن افزوده موجود است (مثل کتاب سلیم بن قیس کوفی).
۴. اصول اربعمائه - چهارصد کتاب که اصحاب ائمه براساس احادیث ائمه اطهار تدوین کردند.
۵. کتاب‌هایی که در قرن سوم و چهارم، براساس اصول اربعمائه و با تنظیم موضوعی آنها به دست آمد، مثل: کتاب اربعه (کافی، تهذیب، استبصار، من لایحضره الفقیه). و محاسن برقی و غیره. همچنین کتابهای مفقودی که در آن زمان در اختیار دانشوران بوده و اکنون به مدد منقولات از آنها در کتابهای موجود، راهی برای بازسازی آنها باز شده است.
۶. کتابخانه‌های معظم شیعه در قرن چهارم و پنجم، از جمله: کتابخانه بهاءالدوله دیلمی در شیراز، صاحب بن عباد در ری، شیخ طوسی در بغداد، سید رضی و سید مرتضی در بغداد، آستان قدس رضوی در مشهد، و ...
۷. ابن ندیم و وراقی او و کتاب "الفهرست". ذیل این فصل، نقش اساسی وراقان در انتقال دانش به نسلهای بعدی بحث می‌شود.
۸. تألیف کتب فهرست، مثل: رجال نجاشی، فهرست شیخ طوسی، فهرست منتجب الدین و غیره در قرن ۵ و ۶.
۹. تلاش سید ابن طاووس در قرن هفتم، برای جمع آثار پراکنده شیعه، و دقت در حفظ مشخصات کتابشناسی آنها. کتابخانه حرم امیرالمؤمنین (علیه السلام) در نجف در قرن هفتم.
۱۰. توسعه کتابخانه آستان قدس رضوی در قرن نهم.

۱۱. بحث تفصیلی و دقیق در مورد آداب کتابت و تالیف، توسط شهید ثانی در منیة‌المربد (قرن دهم).
۱۲. قرن یازدهم: تالیف دوره عظیم بحارالانوار، با مشخصات ویژه: روشمندی در تنظیم موضوعی احادیث، گردآوری حدود ۳۶۰ کتاب از مصادر قدیم شیعه و مقابله و تصحیح آنها، تدوین نخستین معجم موضوعی قرآن و درج آن در مطاوی مجلدات بحار، ابتکار کارگروهی و تدوین نخستین دائرةالمعارف شیعه به طور گروهی، درج کردن عناوین جدید در تقسیم روایات که تا قبل از آن در کتب حدیث سابقه نداشت.
۱۳. قرن دوازدهم: رواج و توسعه روحیه کتاب‌شناسی در شاگردان علامه مجلسی، به ویژه در دو شاگرد او: اول، میرزا عبدالله اصفهانی، که برای نخستین بار، دوره‌ای رجالی آمیخته با فهرست و کتابشناسی توصیفی و نسخه‌شناسی دقیق ارائه داد (ریاض العلماء). دوم، شیخ عبدالله بحرانی، که تقسیم موضوعی استادش علامه مجلسی را گسترش داد. و بحارالانوار را به تحریر و تنظیم جدید ارائه کرد (عوامل العلوم).
۱۴. قرن سیزدهم: تلاش‌های گسترده محدث جلیل، حاج میرزا حسین نوری در گردآوری و بررسی اعتبار کتب قدیم شیعه، و دیدگاه‌های تازه در کتابشناسی منابع شیعه، که در "مستدرک الوسائل" و سایر آثار علمی او نمودار است.
۱۵. قرن چهاردهم: تالیف چهار دوره کتابشناسی در چهار نقطه از عالم تشیع:
- کشف الحجب و الاستار از سید اعجاز حسین نیشابوری هندی (تالیف در قرن ۱۳ و نشر در قرن ۱۴).
 - مرآة الکتب از ثقة‌الاسلام تبریزی شهید در تبریز
 - کشف الاستار از سید احمد صفایی خوانساری در قم
 - الذریعه الی تصانیف الشیعة از شیخ آقا بزرگ تهرانی در نجف و سامرا.
۱۶. تفصیل در مورد الذریعه و مقایسه آن با سه کتابشناسی دیگر، از نظر کمی و کیفی. همچنین: بررسی کارهای انجام شده روی الذریعه، و کارهایی که باید در مورد آن انجام گیرد.
۱۷. قرن ۱۴: تأسیس چند کتابخانه عظیم در شهرهای شیعه‌نشین، مثل:
- کتابخانه میرحامد حسین هندی در لکهنو.
 - کتابخانه عمومی آیة‌الله حکیم در نجف.
 - کتابخانه علامه امینی در نجف.
 - کتابخانه آیة‌الله مرعشی نجفی در قم.
- و فعالیت‌های علمی پیرامون آنها
۱۸. نیمه دوم قرن ۱۴: رواج رشته احیاء میراث فرهنگی شیعه، و نشر و تحقیق و تصحیح متون که لازمه آن، گردآوری و شناخت و بررسی نسخه‌های خطی است. تأسیس مؤسساتی به این منظور، مانند مطبعة الحیدریة در نجف، مؤسسه آل‌البیت در قم، و امثال آن. ادامه این حرکت را در چند دهه قرن پانزدهم باید سراغ گرفت.
۱۹. ادامه این حرکت‌های علمی توسط کتابشناسان دانشوری همچون اساتید فقید: سید شهاب‌الدین مرعشی، سید عبدالعزیز طباطبایی، عبدالحسین حائری، سید محمد علی روضاتی، و در سطح دیگر: ایرج افشار، محمدتقی دانش‌پژوه و ... هم اکنون نیز اساتیدی که در قید حیاتند، مانند سید محمد مهدی خراسان (در نجف)، سید احمد

اشکوری و سید محمدرضا حسینی جلالی و سید احمد مددی (در قم)، سید محمد حسین جلالی (در امریکا) و ... این راه را ادامه می دهند.

۲۰. نسل میانسالی که تربیت شدگان اساتید گروه اخیر هستند، مانند: رضا مختاری، علی صدراپی خوبی، ابوالفضل حافظیان، سید محمود مرعشی، حسین متقی (در قم) و ... که اکنون بیشتر طرحهای خود را به شکل گروهی پیش می برند و مؤسسات مختلفی برای این هدف تأسیس کرده اند، همچون: دارالحدیث، مؤسسه آل البیت، مؤسسه کتابشناسی شیعه و ... با نشریاتی معتبر همچون: تراثنا، کتاب شیعه، بساتین. به این فهرست می توان گروه محققان عراقی را افزود که پس از سقوط نظام بعثی و آزادی علمی، در مراکز مختلف مانند کتابخانه عتبه علویه و عباسیه، کتابخانه کاشف الغطاء و ... واحدهای تحقیق و احیای متون بر پا کرده اند و نسخه های خطی و عکسی فراوانی منتشر کرده اند.

باری، اینها گوشه ای از رئوس کلی طرحی تفصیلی هستند که امید است به توفیق الهی فرصت و مجال اتمام آن به دست آید.

این مقصد ماست. و توفیق از خداست. والسلام.

چند نکته:

۱. تمام تاریخ هایی که در قسمت «تفصیل مطلب» ذکر شد، هجری قمری است.
۲. در مورد بعضی از این موضوعها، کارهایی انجام شده که فهرست کردن آنها، فرصتی دیگر می طلبد.
۳. روشن است که اجرای این طرح تفصیلی، از توان یک فرد یا حتی یک مؤسسه بیرون است. لذا همکاری گسترده در سطح ملی می خواهد. به عنوان مثال، بازشناسی کارهای شیخ آقا بزرگ تهرانی به تنهایی چند سال مؤسسه کتابشناسی شیعه را به خود مشغول داشته بود که حاصل آن چند همایش علمی و چند کتاب تحقیقی در باره آن بزرگمرد بود.
۴. در این طرح، گامهای اجرایی برای رفع این گسست، از طریق پژوهش در مقاطع مختلف این تحقیق پیشنهاد شده که می تواند در قالب پایان نامه، مقالات پژوهشی یا طرح تحقیقاتی اجرا شود و حتی ظرفیت تأسیس گرایشی در مقطع ارشد را نیز دارد.
۵. در این جلسه، ناقدان مطالبی در زمینه نقش سنت اجازه در تداوم حرکت علمی شیعه، تأثیر و ضرورت گسترش مهارت های مربوط به نسخه های خطی در باز شناسی و بازسازی گذشته درخشان علمی، ضرورت همکاری گسترده نهادهای علمی حوزی و دانشگاهی حتی در خارج از کشور، برای انجام این مهم و .. سخن گفتند. ناقدان به امکاناتی اشاره کردند که در سال های اخیر در زمینه تسهیل ارتباطات ایجاد شده و بستر مناسبی برای اجرای چنین طرح هایی فراهم آورده است.
- همچنین به تلاش های مراکز شیعه شناسی وابسته به صهیونیست ها در سه دهه اخیر اشاره کردند که کارهای آنها، به عنوان بخشی از منابع علمی، قابل استفاده است و از سوی دیگر، نیاز به بازنگری و بررسی جدی دارد.
۶. سه تن از حاضران در این جلسه، نکاتی بیان داشتند:

*دکتر سید رضا مؤدب مدیر گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم که در زمینه میان رشته ای بودن این طرح با متون حدیثی سخن گفت.

*دکتر مهدی محمدی مدیر امور پژوهشی دانشگاه قم و عضو هیئت علمی گروه اطلاعات و دانش شناسی که ضمن تأکید بر ابتکاری بودن طرح نسبت به طرحهای مشابه دانشگاه، علاقه دانشگاه قم برای اجرای آن و حتی جلب مشارکت از مراکز دیگر در این راستا را اعلام داشت.

*دکتر یعقوب نوروزی مدیر گروه علم اطلاعات و دانش شناسی دانشگاه قم که آمادگی گروه را برای سوق دادن پایان نامه هایی در این زمینه از دانشجویان علاقمند را اعلام داشت.

۷. بخشی از سوابق علمی ارائه کننده این طرح، که با این طرح ارتباط دارد، چنین است:

*دانش آموخته رشته کتابداری و اطلاع رسانی از دانشگاه تهران به سال ۱۳۷۴ با رساله میان رشته ای «پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام شیخ طوسی» (استاد راهنما: مرحوم استاد علی اکبر غفاری، استاد مشاور: مرحوم دکتر عباس حری) که سال ۱۳۷۶ به عنوان پژوهش شایسته تشویق در جشنواره هفته پژوهش وزارت ارشاد معرفی شد.

*از سال ۱۳۹۲ دانشجوی دوره دکتری رشته علوم قرآن و حدیث در دانشگاه آزاد اسلامی تهران واحد علوم و تحقیقات.

*همکاری در برنامه ریزی، مدیریت و ویرایش ادبی و محتوایی فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه (علمی - ترویجی) از سال ۱۳۸۲ تا کنون.

* سردبیری دوفصلنامه کتاب شیعه، دوفصلنامه بساتین (ویژه نسخه های خطی)، دوفصلنامه صحیفه اهل بیت.

*تألیف، ترجمه و ویرایش ده ها کتاب در زمینه های علوم اسلامی، نسخه شناسی، کتابشناسی، و علوم کتابداری.

*تأسیس یا مشارکت در چندین مرکز و انجمن علمی غیر دولتی مانند: انجمن کتابداری شاخه استان قم، انجمن فهرست نگاران نسخه های خطی، مؤسسه فرهنگی نبأ و ...

* مشارکت در تأسیس یا گسترش چندین کتابخانه تخصصی، مانند: کتابخانه دارالعلم آیت الله نبوی (دزفول)، مرکز آموزش مدیریت (مهرشهر کرج)، کتابخانه بزرگ اسلامی (تهران)، کتابخانه تخصصی امیرالمؤمنین علیه السلام (مشهد) و ...

۸. نظارت بر تدوین یادنامه و جشن نامه برای اساتیدی مانند: سید جلال الدین محدث ارموی، میرزا محمد علی معزی، عبدالحسین حائری، عزیزالله عطاردی، عبدالعزیز طباطبایی، سید مجتبی موسوی لاری.

*نگارش نزدیک به صد مقاله در نشریات علمی همچون: تراثنا (به زبان عربی)، آینه پژوهش، کتاب شیعه، صحیفه اهل بیت، سفینه، کتاب ماه کلیات، میراث شهاب، امامت پژوهی؛ و یادنامه ها جشن نامه ها و مجموعه های مشابه.

*داوری در نشریات و همایش هایی همچون: فصلنامه کتاب (کتابخانه ملی)، تحقیقات کتابخانه های عمومی (نهاد کتابخانه های عمومی)، همایش حامیان نسخ خطی، کتاب سال عاشورا، کتاب سال حوزه، همایش بزرگداشت میر حامد حسین و ...